

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ У МОРЯКІВ - ЖЕРТВ ПІРАТСЬКОГО ПОЛОНУ

Анотація. У статті подається аналіз проблеми особливостей функціонування механізмів психологічного захисту у моряків-жертв піратського полону. Аналізується вплив піратського полону на використання механізмів психологічного захисту.

Ключові слова: піратський полон, механізми психологічного захисту.

Аннотация. В статье дается анализ проблемы особенностей функционирования механизмов психологической защиты у моряков-жертв пиратского плена. Анализируется влияние пиратского плена на использование механизмов психологической защиты.

Ключевые слова: пиратский плен, механизмы психологической защиты.

Anotation. The article deals with analysis of the problem characteristics of the functions and mechanisms of psychological defense sailors victims in pirate's captivity. The influence of pirate's captivity on the mechanisms of psychological defense.

Keywords: pirate's captivity, psychological defense mechanisms.

Постановка проблеми. Проблема збереження життєстійкості моряків, які стали жертвами піратського полону, набуває не аби якої актуальності у світлі останніх подій. Згідно статистики, обсяги жертв піратських злочинів по всьому світу лише у минулому році збільшилися на 10%. Взагалі ж від протиправних дій піратських угруповань, лише за офіційними даними, постраждали 4185 моряків. Так, за даними Міжнародного бюро, за 2010 рік 4185 моряків було атаковано та обстріляно піратами, захоплено у полон 1190 моряків, загинуло від рук піратів 8 моряків. Наведені лише за минулий рік дані свідчать про досить суттєвий масштаб піратської загрози та її наслідків. Отже, найбільшого занепокоєння викликає поступове зростання кількості жертв піратів, розширення географії їхньої діяльності та погіршення поведінки з захопленими моряками.

Ситуація піратського полону є надзвичайно стресогенною для моряка, оскільки вийти з неї абсолютно неушкодженим як у фізичному, так і у психологічному плані людині нереально. Тому проблема життєстійкості особистості стає особливо актуальною і виходить на перший план наукового осмислення, а потреба її подальшого дослідження не викликає сумнівів. Додамо, що в зазначених вище ситуаціях, найбільшого значення набувають вміння людини швидко адаптуватись до складних умов. В сучасній психологічній науці в якості найбільш поширених адаптаційних механізмів особистості виділяють механізми психологічного захисту. Таким чином, існує об'єктивна необхідність у вивченні

особливостей прояву психологічних механізмів захисту у моряків, які опинились в умовах піратського полону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перша згадка про «психологічний захист» міститься в кінці другої частини «Попереднього повідомлення» Бройер і Фрейда (1893), що представляє собою один з розділів «Дослідження з істерії». Вперше Зигмунд Фрейд самостійно вживає цей термін у своїй роботі «Захисні нейропсіхози» (1894) [9, с. 54] Пізніше, в «етіології істерії» (1896) З. Фрейд уперше докладно описує функціональне призначення психологічного захисту і його мету. Вона полягає в ослабленні інтрапсихічного конфлікту (напруження, занепокоєння), обумовленого протиріччям між інстинктивними імпульсами несвідомого і інтеріоризованих вимог зовнішнього середовища, що виникають в результаті соціальної взаємодії. У своїх подальших дослідженнях З. Фрейд визначає феноменологію і мету психологічного захисту.

З. Фрейд представляє захист як «загальне найменування всіх тих механізмів, які, будучи продуктами розвитку та навчання, послаблюють внутрішньо-зовнішній конфлікт і регулюють індивідуальну поведінку».

Погляди Анни Фрейд принципово не відрізняються від поглядів її батька З. Фрейда. Її заслуга полягає в спробі створення цілісної теоретичної системи захисних механізмів [8, с. 65]. Ці механізми розглядаються нею як перцептивні, інтелектуальні і рухові автоматизми різного ступеня складності, що виникають в процесі

мимовільного і довільного навчання. Визначальне значення в їх утворенні надається травмуючим подіям у сфері ранніх міжособистісних відносин. Йдеться, таким чином, про генезис психологічного захисту.

А. Фрейд виділила кілька критеріїв класифікації захисних механізмів: локалізація загрози «Я», час утворення в онтогенезі, ступінь конструктивності. Вона ж до кінця розвинула ідею З. Фрейда про зв'язок між окремими способами захисту та відповідними невротами, визначила роль захисних механізмів у нормі та патології індивідуального розвитку.

І, нарешті, А. Фрейд дає першу розгорнуту дефініцію психологічного захисту: «- це діяльність «Я», яка починається, коли «Я» схильне до надмірної активності мотивів або відповідних їм афектів, що представляють для нього небезпеку. Вони функціонують автоматично, не узгоджуючи з свідомістю».

Серед вітчизняних дослідників найбільший внесок у розробку проблеми психологічного захисту вніс Ф. В. Бассін [2]. Перебуваючи на позиції діалектичного матеріалізму, він оцінює ідею принципового антагонізму свідомості та несвідомого як спірну. Згідно Ф.В. Бассіну і на думку деяких інших дослідників - А. А. Налчаджяна, Є. Т. Соколової, В.К. Мягер - психологічний захист є нормальним, повсякденно працюючим механізмом людської свідомості. При цьому Ф.В. Бассін підкреслює величезне значення захисту для зняття різного роду напружень. На його думку, захист здатен запобігти дезорганізації поведінки людини, яка з'являється не тільки при зіткненні свідомого і несвідомого, а й у разі протиборства між цілком усвідомлюваними установками. Основним у психологічному захисті є перебудова системи установок, спрямована на усунення надмірного емоційного напруження і запобігає дезорганізацію поведінки.

Проте Е.І. Киршбаум, В.С. Роттенберг, В.А. Ташликов вважають психологічний захист непродуктивним, шкідливим засобом вирішення внутрішньо-зовнішнього конфлікту, що обмежує оптимальний розвиток особистості.

Навпаки, Б. В. Зейгарник виділяє деструктивні і конструктивні типи психологічного захисту. Перші зв'язуються з неусвідомленістю їх суб'єктом, другі - з усвідомленим прийняттям і регулюванням. Проявляючись на неусвідомлюваному рівні, захист нерідко призводить до деформації

вчинків людини, порушенню гармонійних зв'язків між цілями поведінки і визначається ситуацією [3, с. 38].

Найбільш переконливими представляються досягнення вітчизняної науки в дослідженні нейрофізіологічної основи захисту. Зокрема, результати психофізіологічних, фармакодинамічних та біоелектричних досліджень здорових людей та осіб, які страждають психічними розладами, отримані Е. А. Костандовим і співробітниками [6, с. 14]. В ході дослідження була повністю підтверджена гіпотеза про нервові механізми зміни усвідомлення зовнішніх явищ під впливом негативних емоцій. Реєстрація біоелектричних і вегетативних реакцій на емоційно значущі імпульси, ще не усвідомлювані суб'єктом, дозволила припустити існування надчуттєвого механізму, який на підставі інформації, що не досягає рівня свідомості, здатний оцінити емоціогенне значення подразника, підвищити поріг сприйняття і викликати відповідну переоцінку.

В останнє десятиліття термін «психологічний захист» часто вводиться в контекст різних праць з медичної, соціальної, вікової та педагогічної психології, нейропсихології, педагогіки, юридичної психології тощо.

Можна виділити три відносно відокремлених підходу до розгляду даної проблеми:

- Дослідження передумов, тобто ранніх дитячо-батьківських відносин, стереотипів батьківської поведінки, реакцій дітей з урахуванням або без урахування особливостей їх темпераменту;

- Дослідження інтрапсихічних утворень, які виступають як наслідки цих відносин;

- Дослідження та типологізація особливостей характеру та поведінки підлітків та дорослих людей, іноді з посиланням на попередні аспекти проблеми.

Деякими дослідниками робилися спроби синтезу цих підходів, але частіше основна увага акцентувалася на якомусь одному напрямку. Проблематика захисних механізмів знайшла своє відображення і в дослідженнях стресу. Керуючись принципом гомеостазу, висунутим У. Кенноном, теоретик стресу Ганс Сельє дав нове психофізичне обґрунтування комплексної захисної реакції енергетичної системи на життєво важливих змін у зовнішньому середовищі [7, с. 42]. У більш пізніх дослідженнях стресу механізми

захисту зіставляються з родовою категорією психічної регуляції механізмами подолання. Останні визначаються як усвідомлені варіанти несвідомих захистів або поведінкові і інтрапсихічні зусилля з вирішення зовнішньо-внутрішніх конфліктів. В інших випадках механізми подолання вважаються родовим поняттям по відношенню до механізмів захисту і включають в себе як-несвідомі, так і усвідомлені захисні техніки.

Заслуговують уваги запропоновані Р. Лазарусом параметри класифікації механізмів подолання й захисту і диференціації між ними [4]. До них віднесені: тимчасова спрямованість, інструментальна спрямованість (на оточення або на самого себе), функціонально-цільова значимість (чи має механізм функцію відновлення порушених відносин індивіда з оточенням або ж тільки функцію регулювання емоційного стану), модус подолання (пошук інформації, реальні дії або бездіяльність). У 1976 році Р. Лазарус провів диференції непродуктивних методів психологічного захисту, виділивши в одну групу симптоматичні техніки (вживання алкоголю, транквілізаторів), а в іншу – інтрапсихічні техніки когнітивного захисту (ідентифікація, переміщення, придушення, заперечення, реактивні освіти, проекція, інтелектуалізація).

Психологічний захист стоїть на сторожі «Я» особистості. Людина потребує постійного підтвердження факту своєї буттєвості. Вчинками, словами, інтелектом, характером, емоціями, потребами, творчістю – всіма доступними засобами людина невпинно доводить собі та іншим, що вона є, існує і виявляє себе, що вона має і намагається задовольняти свої бажання. Людина намагається довести, що вона наділена певними здібностями і має намір реалізувати їх. Людина хоче, щоб їй приймали, поважали, цінували оточуючі, щоб їй допомагали підтвердити її гідності і відстояти їх. Головне завдання психологічного захисту - прийняти власне «Я» і примусити це зробити інших: «Я саме такий, яким здаюся собі». Іноді людина створює в тій чи іншій мірі надуманий свій образ і оберігає його від зазіхань інших людей і від самого себе, від самокритики. Нерідко людина захищає міф про власне «Я».

Іноді нереалістична Я-концепція не витримує перевірки життєвими обставинами, коли досягнення особистості вельми скромні і багато її цілей не реалізовані, коли оточуючі пред'являють

обґрунтовані претензії і доля не складається. Тим не менш, психологічний захист продовжує оберігати «Я» особистості. Психологічний захист є обов'язковим атрибутом повноцінної людини. Люди розрізняються лише засобами психологічного захисту: у сильної та збалансованої особистості вони зазвичай більш витончені і продумані, а у слабкої і дисгармонійної – примітивні і несвідомі. Проте слід визнати і той факт, що іноді й сильна особистість опускається до примітивізму у психологічному захисті, втрачає на якийсь момент не тільки самокритичність, але і гідність, яку вона оберігає. За допомогою психологічного захисту людина зберігає своє «Я» від дійсності, мук совісті і почуття провини, від страждань, викликаних невдачами і усвідомленням своєї слабкості, від несправедливості оточуючих, від тяжких переживань і руйнівної самокритики. У хід ідуть різні форми психологічного захисту. Потенціали, життєвий досвід і виховання диктують особистості найбільш прийнятну стратегію психологічного захисту, в якій поєднуються 2 головні сили, що сприяють задоволенню її обґрунтованих або завищених домагань, - інтелект і емоції. Це є підставою наступної класифікації. Існують різні стратегії:

1) психогенні, зумовлені суб'єктивним світом особистості;

2) соціогенні, що виникають на основі життєвого досвіду.

Домінуючою в психологічному захисті суб'єкта від реальності частіше всього стає одна з трьох стратегій - миролюбність, уникнення чи агресія. Стратегії відрізняються співвідношенням у них інтелекту та емоцій і можуть проявлятися в більш-менш жорсткому варіанті [1].

Миролюбність – психологічний захист суб'єктної реальності особистості, в якій провідну роль відіграють інтелект і характер. Вона передбачає партнерство та співробітництво, уміння йти на компроміси, робити поступки, готовність жертвувати своїм інтересами в ім'я збереження гідності. У ряді випадків миролюбність означає пристосування, прагнення поступатися натиску партнера, не загострювати відносини і не вплутуватися в конфлікти, щоб не піддавати випробуванням своє «Я». Інтелект повинен поєднуватися з урівноваженим, комунікабельним характером, які разом створюють

психогенну передумову для миролюбства. Але людина з різким, конфліктним характером також може мати провідною стратегією миролюбність під впливом досвіду і життєвих обставин. У цьому випадку її стратегія психологічного захисту є соціогенною. Однак це не бездоганна стратегія психологічного захисту, що діє у всіх обставинах. Іноді вона є доказом безвілля, втрати почуття власної гідності, які якраз і покликана охороняти психологічний захист. Миролюбність має домінувати і поєднуватися з м'якими формами інших стратегій психологічного захисту.

Уникнення – стратегія психологічного захисту суб'єктивної реальності, заснована на економії інтелектуальних і емоційних ресурсів. До даної стратегії належить такий вид психологічного захисту як синдром емоційного вигорання. Індивід звикає обходити, уникати конфлікти і напругу. При цьому він не розтрачує емоції і мінімально напружує інтелект. Причини уникнення різні. Воно може носити психогенний характер, якщо воно зумовлено природними особливостями індивіда. Можливий інший варіант: людина від народження має потужний інтелект, і стратегія уникнення є придбаною в процесі життєвого досвіду, тобто є соціогенною. Якщо стратегія миролюбності будується на основі інтелекту і лагідності характеру, то уникнення не вимагає особливих розумових і емоційних витрат, однак обумовлено високими вимогами до нервової системи.

Інша річ агресія – її використання як стратегії психологічного захисту дуже примітивно. Агресія – стратегія психологічного захисту суб'єктивної реальності особистості, що діє на основі інстинкту. Інстинкт агресії несвідомий, вроджений, як і голод, статеві поведінка, страх. Агресія входить в репертуар повсякденного емоційного реагування. Особистість, продукт суспільних відносин, в захисті своєї реальності і гідності використовує інстинкт – несвідому силу, послідовний ланцюг автоматизованих поведінкових актів. У той же час джерелом агресії служать інтелект, образа, цінності, тобто сама особистість. Зі збільшенням загрози для суб'єктивної реальності особистості її агресія зростає. Інтелектуальна особистість, володіючи інстинктом агресії – найжахливіший «винахід» цивілізації.

К. Лоренц стверджував, що агресивність є вродженою, інстинктивно зумовленою властивістю всіх вищих тварин,

і доводив це на безлічі переконливих прикладів. «Є вагомими підстави вважати внутрішньовидову агресію найбільш серйозною небезпекою, яка загрожує людству в сучасних умовах культурно-історичного розвитку» [5, с.26]. Людина оберігає свій інтимний психологічний простір, почуття власної гідності та особисті інтереси, проте вона не користується при цьому делікатними засобами; ввічливими знаками, переконливими словами. Постійно використовуючи безліч варіантів агресії, людина привчилася реагувати в основному на сильні подразники. Виникає порочне коло: агресія стала необхідним засобом впливу на оточуючих, які здатні реагувати тільки на агресію, грубість, окрик, хамство. Агресія придбала виразний соціогенний характер.

Таким чином, ми розглянули різні погляди на механізми психологічного захисту особистості. Однак ми вважаємо, що ці погляди в якійсь мірі перетинаються, коли мова заходить про те, що існують психогенні і соціальні стратегії психологічного захисту. Нагадаємо, що психогенні стратегії обумовлені властивостями особистості, її суб'єктивним світом і закладені в структурі особистості, а соціогенні – виникають на основі життєвого досвіду і набуваються людиною шляхом навчання. Отже, ми можемо зробити висновок, що описаний З. Фрейдом механізм і види психологічного захисту є психогенними, оскільки обумовлені особливою властивістю особистості – прагненням зберегти динамічну рівновагу між трьома підструктурами: Его, Суперего і Ід.

З. Фрейд називає механізм психологічного захисту боротьбою з тривожністю. Вона викликається очікуванням або передбаченням, зростанням напруги або незадоволення і може розвинути з будь-якої ситуації, яку не можна ні ігнорувати, ні з нею впоратися. Таким чином, ми бачимо, що З. Фрейд має на увазі переважно особистісну тривожність, з якої і виникають описані ним види психологічного захисту.

Метою нашої статті є виявлення особливостей прояву захисних психологічних механізмів у моряків, які перебували у піратському полоні.

Виклад основного матеріалу. В нашому дослідженні взяли участь моряки, які були розподілені на три групи: 1 групу склали моряки, які ніколи не були а ні реальними, а ні потенційними жертвами

Питання психології

піратів (n=35 осіб); до 2 групи увійшли моряки, які здійснювали рейси у небезпечних районах та мали реальну можливість стати жертвами піратів (n=29 осіб); 3 групу утворили моряки, яких було захоплено піратами та які перебували у полоні (n=14 осіб).

Відомо, що дія захисних механізмів спрямована на усунення психологічного дискомфорту, стану напруги та тривоги. При цьому, існує декілька підходів щодо визначення дії захисних механізмів. Але в будь-якому випадку, вивчення особливостей механізмів психологічного захисту у моряків надає змогу проаналізувати їх взаємозв'язок з категорією факту перебування у піратському полоні.

Дослідження психологічних захисних механізмів в групах моряків дозволило отримати результати, що представлені в таблиці 1.

Першу низку достовірних розходжень у виразності механізму захисту *проекція* було відмічено між показниками трьох груп досліджуваних. Так найвищий показник виразності цього захисного механізму зареєстровано у фахівців морської справи, які ніколи не були в полоні, а найнижчий – у моряків, які були бранцями піратів ($p \leq 0,01$

між показниками 1 та 2 і 2 та 3 груп; $p \leq 0,001$ між показниками 1 та 3 груп). Проекція – це захисний механізм, через дію якого внутрішні переживання особистості, її емоції та почуття, що не приймаються людиною, проектуються або приписуються іншим, і потім проходять в свідомість у зміненому вигляді та обумовлюють змінене сприйняття певної ситуації, своїх устремлень, потреб.

Наступні достовірні розходження були зафіксовані у виразності показників захисного механізму *компенсація*. Цей захисний механізм є найменш виразним в 1 групі досліджуваних (20, 07%). Результати достовірні на рівні $p \leq 0,05$. Таким чином, можна відмітити схильність моряків 2 та 3 груп до корекції певних, можливо реально не існуючих, недоліків та небажаних особистісних властивостей.

Дія цього захисного механізму допомагає мореплавцям виправити найчастіше уявні та надумані недоліки в своїй особистості. Найчастіше така поведінка спостерігається при необхідності уникнення складної ситуації, що може викликати фрустрацію або для підвищення рівню власної самодостатності.

Таблиця 1

Виразність механізмів психологічного захисту у моряків

№	Захисні механізми	1 група (%)	2 група (%)	3 група (%)	Φ^* (1,2)	Φ^* (1,3)	Φ^* (2,3)
1.	Регресія	11,67	10,42	8,16	0,67	1,95	1,80
2.	Заперечення	8,28	8,63	9,57	0,13	0,83	0,92
3.	Проекція	23,81	15,88	7,40	3,49**	5,16***	4,21**
4.	Реактивне утворення	7,49	5,89	4,16	1,21	1,75	0,30
5.	Компенсація	20,07	26,04	25,68	2,16*	2,04*	0,28
6.	Заміщення	5,13	7,35	10,05	0,18	2,08*	1,87
7.	Раціоналізація	16,14	23,01	27,96	4,08**	5,17***	1,49
8.	Витискання	7,41	2,78	7,02	2,87*	0,32	2,60*
* $p \leq 0,05$ ** $p \leq 0,01$ *** $p \leq 0,001$							

Слід зазначити, що особистості, які найчастіше використовують цей захисний механізм схильні шукати ідеали в різноманітних сферах життєдіяльності та орієнтуватися на них.

Також були відмічені достовірні розходження між 1 та 3 групами досліджуваних у прояві захисного механізму *заміщення* (5,13% проти 10,05%, при $p \leq 0,05$). Так, можна відмітити, що ті з моряків, хто ніколи не був навіть в зоні промислів морських піратів, схильні переадресувати

як правило негативні емоційні прояви на об'єкти, що є менш безпечними, ніж ті, що були джерелом виникнення зазначених емоцій. Таким чином моряки цієї групи можуть знімати емоційну напругу, але такий спосіб поведінки заважає реалізації поставленої мети та заважає вирішувати конфліктні ситуації. Найважливішим на цьому етапі для особистості є зняття внутрішньої напруги.

У використанні захисного механізму *раціоналізація* було відмічено низку

достовірних розходжень. Так, найвищі показники виразності даного захисного механізму зафіксовано в 3 групі випробуваних (27,96%), середній рівень виразності зафіксовано в 2 групі (23,01%). Найнижчий рівень виразності показника використання захисного механізму раціоналізація зафіксовано в 1 групі досліджуваних у порівнянні з 2 та 3 групами (16,14%), результати достовірні на рівнях $p \leq 0,01$ та $p \leq 0,001$. Отже, спираючись на отримані дані, можна відзначити, що досліджувані 1 групи, у порівнянні з моряками інших двох груп, при переживанні емоційно складної ситуації менш схильні використовувати для її вирішення логічні установки. При використанні цього механізму захисту людина намагається керувати емоційними проявами за рахунок їх пояснення та пояснення їх виникнення. Також відбувається зниження значущості причин, що стали чинниками виникнення негативної та складної для особистості ситуації.

Найменший показник виразності захисного механізму *витискання* було зафіксовано в групі фахівців, які в силу обставин своєї діяльності були в районах, де найбільш частими є піратські захоплення судів (2,78%). Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$. Навпроти, самий високий показник виразності даного захисного механізму відмічено в 1 групі моряків (див. таб.1). Таким чином, досліджувані 1 групи частіше, ніж їх колеги схильні до не

усвідомлення неприйнятних особистістю бажань, думок, прагнень, почуттів. Можна припустити, що ці фахівці-морепоплавці використовують такий захисний механізм при виникненні професійно-складних психотравмуючих ситуацій. Слід також зазначити, що як і у попередніх випадках, складна ситуація таким чином не вирішується, а подавлені емоції, імпульси та переживання проявляються шляхом утворення невротичних симптомів. Можна припустити, що згаданий захисний механізм може використовуватись моряками для уникнення спогадів про виконання важких професійних завдань, що супроводжувались великою кількістю стрес-факторів та стали чинником виникнення у особистості негативних психічних станів.

Висновки. Отже, виходячи з отриманих даних можна сказати, що незважаючи на неконструктивність дій захисних механізмів, вони широко використовуються фахівцями морської справи. Кожна група досліджуваних має власні особливості щодо їх використання, проте говорити про наявність певної закономірності не є можливим.

Узагальнюючи вищевикладене, відмітимо, що незважаючи на різний професійний досвід, а саме досвід контакту з піратами, в трьох групах випробуваних було зафіксовано загальну тенденцію щодо частоти використання таких захисних механізмів як компенсація та раціоналізація.

Література

1. **Арестова, О.Н.** Индивидуальные особенности функционирования защитных механизмов / О.Н. Арестова, Н.В. Калинина // Вести Московского ун-та. – 2000. – № 1. – С.20-29.
2. **Бассин, Ф.В.** «Значащие» переживания и проблема собственно-психологической закономерности / Бассин Ф.В. // Вопросы психологии. – 1972. – №3. – С. 105-124.
3. **Зейгарник, Б.В.** Патопсихология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Б.В. Зейгарник. – [5-е изд., стер.]. – Москва: Академия, 2007. – 206 с. – (Классическая учебная книга).
4. **Лазарус, Р.** Теория стресса и психофизиологические исследования / Лазарус Р. // Эмоциональный стресс. – Л., 1970. – С. 107-124.
5. **Лоренц, К.** Агрессия / К. Лоренц. – М.: Прогресс, 1994. – 272 с.
6. **Костандов, Э.А.** Психофизиология сознания и бессознательного : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальностям психологии / Э. А. Костандов. – М.: Питер, 2004. – 166 с. – (Учебное пособие).
7. **Селье, Г.** Стресс без дистресса / Ганс Селье; [пер. с англ.]; общ. ред. Е.М. Крепса. – М.: Прогресс, 1982. – 124 с. – (Общество науки за рубежом).
8. **Фрейд, А.** Психология "Я" и защитные механизмы: [Пер. с англ.] / Анна Фрейд. – М. : Педагогика-пресс, 1993. – 140 с.
9. **Фрейд, З.** Лекции по введению в психоанализ : Сб. произведений : [Пер. с нем.] / Зигмунд Фрейд. – М.: Апрель-Пресс, 2001. – 526 с. – (Психологическая коллекция).